

УДК 1.000.165.6/.8(081)

НАДИБСЬКА О.Я.

ПОГРАНИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

Надибська Оксана Ярославівна – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

У статті аналізується пограничне становище України в контексті цивілізаційної динаміки, який може розкрити прихований потенціал межовості української культури як соціокультурного феномена й через це висвітлити перспективи розвитку вітчизняних соціальних пріоритетів сьогодення.

Ключові слова: соціальні пріоритети, пограниччя, цивілізація, лімітроф, ідентичність, мультикультуризм.

В статье анализируется пограничное положение Украины в контексте цивилизационной динамики, который может раскрыть скрытый потенциал граничности украинской культуры как социокультурного феномена и поэтому осветить перспективы развития отечественных социальных приоритетов в настоящем.

Ключевые слова: социальные приоритеты, пограничье, цивилизация, лимитроф, идентичность, мультикультуризм.

In the article boundary situation of Ukraine in the context of civilizational dynamics that can reveal hidden potential mezhovosti Ukrainian culture as socio-cultural phenomenon and therefore highlight the prospects of domestic social priorities in the present is analysed.

Key words: social priorities frontier, civilization, limitrof, Identity, Multiculturalism.

© Надибська О.Я., 2012

Постановка проблеми. Звертаючись до аналізу сучасного стану українських цивілізаційних орієнтацій, маємо зазначити, що Україна, на відміну від, скажімо, країн Західної Європи чи США, перебуває в неоднозначному становищі. У різні історичні часи Україна була втягнута в орбіти всляких політичних і культурних напрямків, що неминуче накладало свій відбиток на конфігурацію соціальних і культурних пріоритетів. Україна є класичним прикладом межової культури, що впродовж століть або й тисячоліть увібрала в себе елементи різних спрямувань, причому не механічно запозичивши їх чи піддаючись зовнішньому тиску, а універсуалізувавши їх, органічно включивши їх у власний національно-ідентифікаційний та соціокультурний дискурс. Ставлення до такої ситуації в сучасному українському суспільстві продовжує залишатися неоднозначним – від завзятого бажання позбутись будь-якого зовнішнього запозичення до визнання продуктивності пограничного стану.

Мета дослідження. В даній статті ми здійснимо ретельний аналіз пограничного становища України саме в контексті цивілізаційної динаміки, який може розкрити прихований потенціал межовості української культури як соціокультурного феномена й через це висвітлити перспективи розвитку вітчизняних соціальних пріоритетів у сьогоденні.

Торкаючись проблеми трансформації каркасу вітчизняних пріоритетів у контексті цивілізаційного вибору, маємо окреслити коло екзистенційних проблем, що виникли в період здобуття незалежності. Відбулася відмова від тоталітарного політичного спрямування, що викликало відчуття необхідності «повернення до традиційних цінностей», національного відновлення тощо. Спрямування не викликає сумнівів у всіх учасників процесу побудови держави, але виявилось, що механізм реалізації стратегії уявляється різними учасниками

процесу настільки по-різному, що виникає сумнів в єдності мети. Комплекс проблем, пов'язаних зі змінами конфігурації пріоритетів, будувався навколо проблеми відмови від тоталітарного минулого й відновлення національних традицій. Особливу роль тут відіграла проблема європейського спрямування України. Що це – повернення до традиційного спрямування чи вибудовування нового напрямку розвитку? Національна, ідеологічна й політична ідентичність у просторі пограниччя загалом виявляється питанням більш складним, ніж у будь-якому іншому середовищі. Україна не є унікальною в цьому сенсі – такі ж проблеми стоять, скажімо, перед Білоруссю, Литвою, Молдовою. Це країни з одного регіону «пограниччя». Звернемо увагу читача на те, що кілька років тому було створено науковий центр, спеціально орієнтований на вивчення проблем пограниччя. Центр був створений науковцями Європейського гуманітарного університету, що спочатку існував у Мінську, а потім був змушений переїхати до Вільнюса - після заборони його роботи президентом Білорусі. Увага дослідників центру концентрується на феномені так званої центральноєвропейської ідентичності й об'єднує зусилля дослідників з України, Білорусі, Литви, Молдови. Усе це постколоніальні держави, що додає важливих барв до картини центральноєвропейської ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх публікацій вказує на те, що авторитетна школа досліджень специфіки прикордонних територій склалася в польській науці (Гжегож Бабінський, Даріуш Вояковський, Антоніна Кłosковська, Юзеф Хлебовчик і ін.). В українській науці ми маємо серйозні розробки феномена пограниччя, який уже ставав предметом дисертаційних досліджень у різних напрямках гуманітарного знання: філософії (Василь Кочан), етнології (Ярослав Оні-

щук), культури (Олексій Сухомлинов), філології (Тетяна Довжок). У цьому контексті можна згадати також спільні акції Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Польського інституту в Києві, присвячені вивченню феноменів українсько-польського пограниччя (так у 2008 році було організовано виставку «Цвинтарі пограниччя»), українсько-польські фестивалі в Дрогобичі (результатом яких було видання книги «Бруно Шульц і культура пограниччя»), Міжнародний дослідницький проект «Механізми функціонування пограниччя культур», що проводився в Бердянську. Проблематика пограниччя зустрічається в українських дослідженнях також у контексті поняття лімітрофу – метафоричного використання позначення прикордонної території Римської імперії, що була зобов'язана утримувати імперські війська. У політологічних працях останніх десятиліть поняття лімітрофу використовується як синонім «міждивілізаційного поясу». У російській політології з легкої руки Вадима Цимбурського термін «лімітроф» вживається для позначення малих держав, що виникли після розпаду Радянського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, пограничне становище зумовлює декілька акцентів, без яких неможливо відповісти на питання: «Хто ми?» Будучи історично включеними в ареал декількох культур (цивілізацій), пограничні ідентичності в самовизначенні відштовхуються саме від сутності іншого. Сконцентрованість на зовнішньому простежується тут постійно.

У пограничній ідентичності є також постійний вибір: який шлях обрати. Та як вичленити з власної ідентичності те, що ми визнаємо «ненашим». Україна (разом з іншими центральноєвропейськими державами) опиняється зав'язаною в складній вузол «свого-чужого», причому в аспекті з'ясування, що саме з чужого давно перетворилося на своє, а чого потрібно позбутись, щоб не втратити власну сутність. Будучи включеною в різні часи в ареал двох імперій (Російської та Австро-Угорської), Україна неминуче впустила в свою культуру елементи інших мов і культур. Це, як не дивно, породжує самознищувальні імпульси в радикальних варіантах ідентифікації: наполегливо намагаючись очистити власний простір від «впливів», такі проекти ідентичності виплескують з водою й дитину. Міцний шар української культури десятиліттями залишався недоторканим не тільки внаслідок імперської чи радянської національної політики, але й з тієї причини, що той чи інший твір був написаний польською, латиною чи російською! Внутрішнє напруження ідентифікаційного процесу тут породжується фактором використання мови – українським визнається тільки те, що написано українською.

Власна пограничність сприймається в українській свідомості по-різному. Яскравий образ Галичини як «класики» українського пограниччя знаходимо в Юрія Андруховича: ми перебуваємо у вічній втечі – чи то від росіяян, чи то від німців [1, 69-127]. А розділ «Пограниччя під тиском змін» у монографії Ярослава Грицака «Пророк у своїй ві-

тчизні. Франко та його спільнота» починається словами: «На карті світу є такі місця, де програєш вже через те, що народився саме тут. У XIX ст. Австрійська Галичина була одним з них. Той, хто хотів собі багатства і слави чи бодай просто спокійного життя собі та своїй сім'ї, найперше мусив виїхати звідси. Якби галицькі предки Карла Маркса та Зигмунда Фрейда – якщо обмежитись тільки двома прикладами – назавжди залишились у цьому краї, світ навряд чи щось почув би про їхніх геніальних нащадків» [2, 27]. Можна відтінити такий підхід словами польського письменника Анжея Стасюка про те, що бути центральноєвропейцем – це відчувати єдиним твердим ґрунтом під ногами невизначений простір з кордонами, що зникають десь між Сходом і Заходом [9, 5-67]. Таке відчуття невизначеності виходить на перший план саме в момент набуття незалежності: раніше ідентифікаційні інтенції були спрямовані на відділення себе від колонізатора. Тепер треба будувати нові основи ідентичності, використовуючи нову систему пріоритетів.

Цивілізаційна орієнтація в такій ситуації (відчуття невизначеності) стимулює бажання обіпертись на дещо традиційно, патріархально непохитне. У дев'яності роки минулого століття ми саме такі процеси спостерігали. Несамовите бажання відродити традиційні національні цінності ставало чи не найголовнішою тенденцією будування держави. Така ситуація неодноразово іменувалась станом «шоку від свободи» – набута демократія починає асоціюватись, у першу чергу, з відродженням усього традиційного, що породжує певні суперечності, на які ми зараз звернемо увагу. Пріоритетними в такій ситуації постали цінності православної релігії, сім'ї, відродження «традиційних» гендерних ролей. Пріоритет етнічного інтересу відсував проблему цивілізаційної інтеграції нібито на другий план, актуально породжуючи недовірливу позицію щодо будь-якого зовнішнього орієнтуру.

Асоціювання демократії з відродженням традиційного укладу спрямовує формування системи пріоритетів у бік недовіри до зовнішнього (на так довго звільняли від самих себе, що ми маємо нарешті подбати про повернення власної самоідентичності). Дивні поєднання: декларації належності європейській демократії знаходяться поряд з потребою у відродженні чогось глибинно свого, втраченого, патріархального. Умовою існування держави уявляється максимально точне відтворення зразка ідеальної держави, того, що існувало до втрати незалежності. Таке бажання очиститись від впливів підсилюється тиском глобалізації. Соломія Павличко назвала таку тенденцію «страхом нації, що спізняється». Відомий літературознавець підкреслювала, що саме цей страх ввів українську національну ідею від початку у стан кризи, оскільки зосередженість на чистоті національного ідеалу призводить до нездатності йти вперед. Вимоги включення України в європейську демократичну лінію та відновлення традиційного укладу є такими, що виключають одна одну, але вказати на цю суперечність неможливо, оскільки тут ми підходимо до сфери сакрального. Бажання підійти до цієї

сфери з раціональними викладками сприймається з роздратованістю.

Саме в цей момент, у дев'яності роки минулого століття, з'явилася й зовсім інша позиція, спрямована на відкритість світу саме заради збереження ідентичності. Цілковито неочікуваним в описаній ситуації виявився жіночий «прорив», на тлі якого позначилися нові пріоритети в розвитку цивілізаційних орієнтацій України. Зокрема, праці літературознавця Соломії Павличко та письменниці й філософа Оксани Забужко заклали лінії переосмислення українського національного буття крізь призму колоніальності й мультикультуралізму. Авторки критикують намагання будувати демократію на етнографічних засадах. У своєму есе «Комплекс Ітаки» Оксана Забужко дуже суворо зауважує, що на нескінченних розповідях про страждання українського народу національну свідомість збудувати неможливо [5, 90]. Авторці не спадає на думку засуджувати сучасну комп'ютеризовану молодь за байдужість до такого варіанта національної свідомості – він не змушує пишати. Проблему української свідомості Оксана Забужко вбачає в неподоланій провінційності. Виключність з актуального перебігу світових подій з колоніальних часів стала дійсністю українського народу. Для виходу із цього стану треба якнайшвидше відмовитись від законсервованого стану та відкритись назустріч світу, не побоюючись зовнішнього впливу, оскільки тільки так можна зберегти ідентичність.

У цьому контексті колоніальне минуле може прислужитися Україні, оскільки колоніальний народ володіє принаймні двома мовами (поняття мови тут використовується в широкому сенсі – як система знаків). Саме ситуація мультикультуралізму, сучасниками якої ми є, надає переваги різноманітності, багатоголосю. Нью-Йорк як «світове місто» сьогодні не є «плавильним казаном», а цінує кожен голос у його особливості й неповторності. Нью-Йорк відкритий та не вимагає адсорбції [5, 218]. На цю ж тенденцію звертає увагу й Соломія Павличко, зауважуючи, що зміна канону сучасної західної літератури полягає не у фіксації мейнстріму, а в фіксації невичерпності культурного потенціалу, готовності впускати в себе все нове [7, 213-219]. Отже, саме сьогодні такі культури, як українська мають шанс. Світове місто готове прийняти будь-який голос, що здатний заявити про себе. А власний голос набувається саме в діалозі з іншими. Тобто колоніальні культури завдяки необхідності користуватись завжди декількома мовами, здатні швидше вписати себе в мультикультурний простір, набути власного голосу у світовому багатоголосі, нарешті позбутися виключеності з пливу актуального часу.

Отже, ми бачимо в цьому напрямку формування іншого пріоритету, пов'язаного саме зі свідомим обранням динамічного відкритого мультикультурного західного цивілізаційного шляху. Праці, на які ми посилалися, написані в дев'яності роки, у роки молоді незалежності. Звісно, треба зауважити, що оптимізм такої позиції дещо зблід за останні десятиліття. Крім того, мультикультурний ідеал переживає помітну кризу у світовому вимірі.

Однак відчайдушний порив убік американського зразка західної цивілізації увійшов як важлива складова українського цивілізаційного вибору.

Пріоритети, сформовані цивілізаційними орієнтаціями України, створюють складний серпанок, в якому наявні не тільки кольори західної й православної (за Арнольдом Тойнбі та Самуелем Гантінгтоном) цивілізацій. Ми можемо виявити риси формування своєрідного регіонального простору, що вказує на належність конкретному варіанту пограничної ідентичності. І таке бачення також додає відтінків у конфігурацію системи пріоритетів сучасної України. Звернувшись до сучасної української художньої літератури, ми можемо зазначити своєрідний настрій, що вирує по сторінках різних авторів: милування рідними руйнами й неповторним духом старовини, в якій бачимо сліди не тільки власні, але й сусідів.

Так, звернувшись до любовно-ностальгічних описів рідної землі, що вийшли з-під пера Юрія Андруховича (людини авангардної та дуже затребуваної в плані міжнародного визнання – це важливо в даному контексті), ми побачимо образи патріархального, наповненого «горілчанам теплом» і містичним запустінням світу, який чимось (незрозуміло чим) невідворотно притягує до себе. Причому притягує не тільки українців, а й благополучних іноземців, як у романі «Дванадцять обручів», що здобув європейську славу та був у 2006 році нагороджений Лейпцігською літературною премією європейського взаєморозуміння. Навряд чи Юрію Андруховичу можна закидати ностальгію по, скажімо, радянських часах – це щось інше.

Певне глибинно-патріархальне тяжіння до руйн, споконвічних і непереможних, таких, що не підвладні жодним глобалізаційним тискам. На особливості такого бачення світу вказує Оксана Довгополова, відтіняючи роздуми Юрія Андруховича образами польського письменника Анжея Стасюка [4, 270]. У своєму есе «Корабельний щоденник» Анжей Стасюк розповідає, як в якомусь ностальгічному пафосі щорічно святкує день народження імператора Франца-Йосифа. При цьому, як зізнається автор, йому глибоко байдуже, що великий кайзер розмовляв німецькою [9, 5-67]. Що означають для поляка ці частування австрійського імператора? Може, це пошуки тієї осяяної міфологічним флером патріархальної цілісності? Дотик до іншого культурного простору виявляється тут спрямованим не у «світове місто», а у творення свого роду регіональної ідентичності [4, 273].

Тут на перший план виходить певна цілісність Центральної Європи, належність до якої відчуває великий регіон пограниччя, що включає і Польщу, і Україну, і Литву. Осмислення цієї регіональної ідентичності створює цікавий варіант дискурсу іншого культурного простору в процесі самовизначення. Це сприйняття іншої культури як дзеркала нашого самовизначення, дзеркала, в яке ми, як правило, дивимось разом. Такий простір взаємних віддзеркалень регіону надає можливість кожній культурі поглянути на власне минуле (на сучасність) без сором'язливого замовчування дражливих моментів та ура-патріотичної міфології. Слід навес-

ти слова Наталі Яковенко про польсько-українські відносини: ми надто багато знаємо один про одного, ми зробили один одному надто багато зла та внесли в культури один одного надто багато такого, що давно вважаємо своїм власним.

Нагадаємо метафору пливучого острова, яку використовує Анжея Стасюк. Політичні кордони втрачаються тут серед розмитих контурів спільної історичної долі, що вмщає як спільність духовної ситуації, так і унікальність окремих складових. У такому варіанті цивілізаційного визначення не ставиться питання: як зберегти себе в плінні глобалізаційних змін. Тут наявна впевненість у неможливості принципових змін. У Юрія Андруховича, як і в Анжея Стасюка знаходимо в текстах образи старих, які дивляться в сучасних телевизорах сотні каналів, а потім, відклавши вбік пульта, бачать ті ж сни, що їх пращурки сотні років тому, вклоняються тим же образам. При цьому треба зауважити, що, як і у випадку з орієнтацією на «світове місто», тут наявна впевненість у тому, що неможливо залишатись усередині власного світу, треба виходити назовні – тільки тут акцент робиться не на далекому центрі цивілізації, а на регіональній єдності. Говорячи про спільні риси обох підходів, маємо зауважити, що вони однаково черпають потенціал оновлення навіть з колоніального минулого. Чи цим потенціалом є визнання додаткового шансу в мультикультурному середовищі «світового міста» через багатомовність колонізованого. Чи ним є визнання спільної багатовікової ситуації, що позбавлена західноєвропейської визначеності й «монолітності». Спільним виявляється пріоритет змін, безстрашного просування вперед заради збереження ідентичності. Але шляхи реалізації проекту виявляються дуже різними. Таке розмаїття трактувань цивілізаційного вибору викликає навіть припущення в гендерній спрямованості національних проектів: жінки, позбавлені можливості вільної реалізації в рамках патріархального проекту, висувають більш радикальні проекти, ніж чоловіки, які розробляють шляхи трансформації патріархального світогляду [4, 265-277]. Можливо, у цьому є рація. Але, скоріш за все, ми маємо справу, у першу чергу, із часовими змінами в баченні національної перспективи: як уже було зазначено, згадані тексти Оксани Забужко й Соломії Павличко були створені в дев'яності роки ХХ ст., а тексти Юрія Андруховича, Анжея Стасюка, Ярослава Грицака з'явилися вже у ХХІ ст. За цей час ціннісний каркас українського суспільства помітно змінився.

Трансформація системи вітчизняних соціальних пріоритетів багато в чому залежить від загальних тенденцій світової цивілізаційної динаміки. Належачи до пограничного простору, Україна неминуче опиняється у сфері впливу декількох цивілізацій, що фокусує увагу дослідника як на проблемі цивілізаційної динаміки в цілому, так і на способах адаптації чи відторгнення тієї чи іншої цивілізаційної складової. Епоха глобалізації, яку переживаємо сьогодні, робить будь-яку спільноту частиною загальнолюдського процесу розвитку. Описуючи систему пріоритетів сучасної України, саме в такій ситуації ми не можемо обійти увагою

загальні напрямки цивілізаційного розвитку. Жодна держава чи культура не можуть сьогодні розвиватись поза впливом цілого світу.

Висновки. Аналіз цивілізаційних уподобань сучасної України веде нас до визнання складної й подекуди суперечливої конфігурації напрямків. До цієї конфігурації додає яскравих та унікальних відтінків пограничне становище української цивілізаційної позиції. Каркас пріоритетів, що намітився в дев'яності роки ХХ ст., почав будуватися з двох імпульсів – національного відродження (що подекуди асоціювалося з установленням патріархальної моделі) і демократизації. Цей чинник ясно окреслив проблему цивілізаційних орієнтацій, оскільки демократизація пов'язується з більш глибоким входженням в орбіту західної цивілізації, яка сьогодні постає у двох «постасях» – європейській і американській. Отже, ми можемо констатувати, що декларована західна цивілізаційна орієнтація доповнюється в українських реаліях частиною патріархальних пріоритетів. Можливо, саме пограничність української історичної ситуації визначила таку дивну конфігурацію цивілізаційних пріоритетів. Ситуація дивного поєднання тяжіння до змін, демократичних інтенцій і потреба у відновленні й очищенні національного ідеалу створили те парадоксальне підґрунтя, на якому вирости радикальний і патріархальний варіанти бачення національної перспективи.

Західне цивілізаційне спрямування, задеклароване від початку існування незалежної Української держави, позначає низку пріоритетів, що еволюціонують в останні два десятиліття. У дев'яності роки ХХ ст., під впливом глобальної ідеології мультикультуралізму, в українській свідомості формується пріоритет швидкої динаміки, використання потенціалу колоніальної двомовності задля входження як рівноправного співрозмовника у простір «світового міста». Американська складова західної цивілізаційної спрямованості відіграє тут роль каталізатора авангардних настроїв, формування пріоритету визнання себе частиною багатокультурного світу, поваги до інших культур.

Саме в дев'яності роки ХХ ст. формується пріоритет активної креативної індивідуальної діяльності, до української свідомості міцно входить образ self-made-man, людини, яка власними силами здобула собі визнання не тільки всередині держави, а й на міжнародному рівні. Найяскравіші представники української культури (наприклад, Юрій Андрухович, Оксана Забужко) відповідають саме такому зразку. Яскравим прикладом реалізації такої конфігурації пріоритетів постає фігура Віктора Пінчука, творця відомого арт-центру, який реалізує найсмівливіші міжнародні авангардні проекти й створює імідж України як європейської динамічної країни.

Європейська ж складова західної цивілізаційної орієнтації проявляє себе, у першу чергу, на початку ХХІ століття. Наявна в політичному дискурсі останнього десятиліття впевненість у необхідності європейської інтеграції формує своєрідне тло роздумів про власну ідентичність. Формується уявлення про своєрідну регіональну ідентичність,

що умовно позначається як центральноєвропейська. Саме в цьому варіанті цивілізаційної спрямованості вкорінюється пріоритет поваги до історичних коренів, що виявляються незмінними на тлі бурхливих процесів розвитку політичних і еко-

номічних структур «європейського» й «православного» (користуючись позначеннями цивілізацій) світів. Погранична українська ідентичність, отже, виявляється одночасно включеною в різновекторні процеси цивілізаційних впливів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрухович Ю. Центрально-східна ревізія [Текст] // Ю. Андрухович, А. Стасюк *Моя Європа*. Два есеї про найдавнішу частину світу. – Львів : Класика, 2001. – С. 69 – 127.
2. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота [Текст] / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 632 с.
3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. - М. : Книга, 1991. - 574 с.
4. Довгополова О. А. Национальная идентичность в гендерной перспективе (опыт формирования украинского национального проекта в 1990-е гг.) [Текст] / О. А. Довгополова // *Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья*. – 2009. – № 1 – 2. – С. 265 – 277.
5. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. [Текст] / О. Забужко. – К. : Факт, 2001. – 340 с.
6. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // *Вопросы философии*. – 1992. – № 12. – С. 22.
7. Павличко С. Фемінізм [Текст] / С. Павличко. – К. : Основи, 2002. – 322 с.
8. Петякшева Н.И. Проблема диалога цивилизаций // *Вопросы философии*. – 1996. – № 1. – С. 186 – 189.
9. Стасюк А. *Корабельний щоденник* [Текст] / А. Стасюк // Стасюк А. *Моя Європа*. Два есеї про найдавнішу частину світу / А. Стасюк, Ю. Андрухович. – Львів, 2001. – С. 5 – 67.
10. Тойнби А. Дж. *Постижение истории* / А. Дж. Тойнби ; [пер. с англ. Е. Д. Жаркова]. - М. : Айрис-пресс, 2004. - 640 с.
11. Шпенглер О. *Закат Европы* / О. Шпенглер ; [авт. вступит. статьи А. П. Дубнов, авт. комментариев Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов]. - Новосибирск : Наука, 1993. - 592 с.